

WITOLD JARNO

UNIwersytet Łódzki*

Zarys wojskowych dziejów Tomasza Mazowieckiego w latach II Rzeczypospolitej

Tomaszów Mazowiecki¹ – noszący do sierpnia 1926 r. nazwę Tomaszów Rawski² – został założony przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego pod koniec XVIII w., a 6 lipca 1830 r. uzyskał prawa miejskie. Miasto intensywnie rozbudowywało się w XIX w., stając się ważnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego na obszarze Guberni Piotrkowskiej, powstałej w 1867 r. Pod względem administracyjnym miasto było częścią powiatu brzezińskiego, wchodzącego aż do czasu wybuchu I wojny światowej w skład wspomnianej guberni³. Z uwagi na rosnące znaczenie gospodarcze Tomaszowa pod koniec XIX w. stacjonowały w nim czasowo oddziały wojsk rosyjskich (np. pododdziały 27. Witebskiego pp z 7. Dywizji Piechoty), dając początek garnizonowi tomaszowskiemu.

W latach I wojny światowej Tomaszów Mazowiecki znalazł się pod okupacją niemiecką. W tym czasie władze niemieckie prowadziły rabunkową gospodarkę, pogłębiającą nędzę i głód ludności miasta. Z uwagi na narastanie nastrojów antyniemieckich stacjo-

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r.

¹ W tekście użyto następujące skróty: AMTM – Akta Miasta Tomaszowa Mazowieckiego, APT – Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, OGŁ – Okręg Generalny Łódź, OK IV – Okręg Korpusu nr IV Łódź – pułk Artylerii ciężkiej, PKU – Powiatowa Komenda Uzupełnień, POW – Polska Organizacja Wojskowa, pp – pułk piechoty, pSK – Pułk Strzelców Kaniowskich.

² „Monitor Polski” 1926, nr 196, poz. 561. W tekście będzie używana nazwa Tomaszów Mazowiecki w odniesieniu do całego okresu międzywojennego.

³ Szerzej o historii Tomaszowa Mazowieckiego por. *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa-Łódź 1980.

nowały w nim niemieckie oddziały Landszturmu (pospolitego ruszenia). Dla ich potrzeb zaadaptowano na cele koszarowe budynki przy ul. Pilicznej 12 i 14 (obecnie ul. Ignacego Mościckiego). Jesienią 1918 r. zakwaterowano w nich 2. kompanię Rybnickiego Batalionu Piechoty Landszturmu (batalionem tym dowodził w latach 1915–1918 mjr Schmidt, imię nieznane). Batalion ten w październiku 1918 r. liczył 1040 żołnierzy zgrupowanych w pięciu kompaniach, co dawało średnio po około 200 żołnierzy w każdej z nich. Niemiecka nazwa batalionu brzmiała: Landsturm Infanterie Battalion „Rybnik” VI/19 – toteż warto ją wyjaśnić. Rzymska VI określała, że został on sformowany na obszarze niemieckiego Okręgu Korpusu nr VI Wrocław (niemiecki Breslau), a arabska liczba 19 – kolejność formowania batalionów na obszarze tego okręgu. Niemiecka nazwa batalionu oznaczała, że został on sformowany w Rybniku, jako 19. batalion Landszturmu na terenie Wrocławskiego Okręgu Korpusu. Batalion w latach 1915–1918 stacjonował w rejonie Kolutek, a dowództwo w pobliskich Żakowicach. Wspomniana 2. kompania (dowodzona przez por. Keisera, imię nieznane) przybyła do Tomaszowa Mazowieckiego prawdopodobnie w lutym 1918 r., po burzliwych demonstracjach ulicznych na wieść o podpisaniu traktatu brzeskiego przyznającego Chełmszczyznę Ukrainie. Z kolei w pobliskiej Spale kwaterowała część 3. kompanii⁴ 2. Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” V/18 (batalion ten został sformowany na obszarze niemieckiego Okręgu Korpusu nr V Poznań). Ponadto w Tomaszowie Mazowieckim znajdowały się także niemiecka Komendantura Wojskowa (w 1918 r. na jej czele stał kpt. Neussa, imię nieznane) przy ul. Pałacowej 7 (obecnie ul. POW) oraz niewielki pododdział niemieckiej żandarmerii polowej⁵.

W latach I wojny światowej w Tomaszowie Mazowieckim stopniowo rozwijały działalność polskie organizacje paramilitarne, spośród których największą była powstała w 1915 r. lokalna komórka POW. W szczytowym momencie swego rozwoju liczyła około 100 ludzi. Organizacyjnie podlegała komendantowi Obwodu Brzezińskiego POW, którym był Mieczysław Zych Mackiewicz. Z kolei stanowisko komendanta POW w Tomaszowie Mazowieckim i zarazem

⁴ Pozostała część owej kompanii stacjonowała jesienią 1918 r. w Burzeninie koło Sieradza.

⁵ W. R u d ź, *Tomaszowa Mazowieckiego droga do niepodległości 1914–1918*, Tomaszów Mazowiecki 1988, s. 6–8; J. S z c z e p a ń s k i, *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012, s. 107 i 242–244.

dowódcy 2. kompanii POW zajmował od 29 października 1917 r. Roman Tuchowski⁶. Miejscowa POW opierała się na byłych legionistach oraz skautach, którzy w listopadzie 1918 r. stanowili główną siłę w akcji rozbrajania Niemców w mieście⁷.

Listopad 1918 r. przyniósł nie tylko zakończenie działań wojennych na frontach I wojny światowej, lecz także odrodzenie państwa polskiego. Proces powstawania Wojska Polskiego nabral tempa już w październiku, więc jeszcze za czasów Rady Regencyjnej. Po rezygnacji gen. Hansa Hartwiga von Beselera ze stanowiska Naczelnego Wodza Polskiej Siły Zbrojnej Rada przejęła faktyczne kierownictwo nad tworzoną armią. Dzięki temu 25 października powstał Sztab Generalny Wojska Polskiego, a następnego dnia Ministerstwo Spraw Wojskowych. Podjęto również przygotowania do rozbudowy polskich sił wojskowych na obszarze podległym Radzie Regencyjnej, który 30 października podzielono na 15 okręgów wojskowych – miano w nich przystąpić do formowania piechoty terytorialnej. Jednym z nich był VIII Okręg Wojskowy z siedzibą w Łodzi (dowódca – płk Albin Jasiński) obejmujący Łódź oraz powiaty łaski, łódzki i brzeziński, więc także Tomaszów Mazowiecki. Na wieść o zawarciu rozejmu w Compiègne (11 listopada) i podjęciu przez Polaków akcji rozbrajania Niemców na ziemiach dawnej Kongresówki Rada Regencyjna przekazała tego dnia Józefowi Piłsudskiemu zwierzchnictwo nad wojskiem, a 14 listopada całą swoją władzę⁸.

Wrzenie ogarnęło w tych dniach także Tomaszów Mazowiecki. Wieści o rewolucji w Berlinie i zawarciu rozejmu doprowadziły do osłabienia dyscypliny wśród żołnierzy niemieckich stacjonujących na całym obszarze dawnej Kongresówki. Napiętą sytuację tych dni

⁶ Szerzej o Romanie Tuchowskim por. A. Wośkowski, *Harcerstwo w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1911–1918*, Tomaszów 1987, s. 111–116; A. Wróbel, *Roman Tuchowski 1896–1979 – od gorącego patrioty do zagorzałego komunisty* (tekst w druku).

⁷ W. Rudź, *op. cit.*, s. 6–8.

⁸ W. Kozłowski, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego w Łodzi w 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Łódź i województwo łódzkie. Materiały z sesji naukowej. Łódź 12 listopada 1993 r.*, red. K. Bądziaż i J. Szymczak, Łódź 1993, s. 107; W. Jarno, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV w Łodzi i tworzenie jego struktur (od listopada 1918 r. do sierpnia 1919 r.)*, [w:] *O suwerenność państwową i narodową. W 80 rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej. Łódź – 10 listopada 1998 r.*, red. S. Pytlas i H. Siemiński, Łódź 1999, s. 74–75; *idem*, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 19–21.

trafnie ukazał Włodzimierz Kozłowski: „Tymczasem w kraju rozpoczęło się samorzutne, sukcesywne rozbijanie wojsk okupacyjnych. Był to proces złożony, który przebiegał nierównomiernie i z różnymi wynikami. Rzecz jasna, sprawy te zależały od wielu czynników. Jednak wbrew utartemu, jednostronnemu obrazowi przełomowych dni, wyzwolenie nie nastąpiło łatwo, szybko i bezkrwawo. Tak było na obszarze okupacji austriackiej. Natomiast z Niemcami poszło znacznie trudniej”⁹. Podobnie sytuacja wyglądała w miastach regionu łódzkiego. Oddziały niemieckie dążyły do jak najszybszego powrotu do Niemiec, a strona polska jako warunek bezpiecznego wyjazdu stawiała żądanie oddania broni, na co Niemcy z reguły nie chcieli się zgodzić. W rezultacie dochodziło na tym tle do starć i potyczek.

Tak też stało się m.in. w Tomaszowie Mazowieckim, w którym akcja rozbijania żołnierzy niemieckich przybrała dramatyczny charakter. Według Włodzimierza Rudzia niemiecka kompania Rybnickiego Batalionu Landszturmu już 11 listopada podjęła przygotowania do wyjazdu z miasta. Żołnierze niemieccy planowali dołączyć rankiem następnego dnia na tutejszej stacji kolejowej do pociągu, którym niemiecki pododdział wojskowy ze Spały (dowódca kpt. Richter, imię nieznane) zamierzał odjechać do Niemiec. Pododdział ten przybył na tomaszowską stację rankiem 12 listopada i po załadowaniu się do wagonów czekał na żołnierzy tomaszowskiej kompanii. Obawiając się wrogich zachowań Polaków, niemiecki oddział chciał przemaszzerować z ul. Piliczej 12 i 14 na dworzec kolejowy w pełnym uzbrojeniu. Na wieść o tym w godzinach porannych (12 listopada) burmistrz Tadeusz Osiński oraz komisarz policji Michał Marafeld (mianowany tego dnia przez burmistrza – komendanta Milicji Robotniczej) zażądali od Niemców złożenia broni, gwarantując w zamian swobodny wyjazd z miasta. W napiętej atmosferze doszło do rozmów, zakończonych zawarciem przed południem umowy zgodnej z oczekiwaniem polskiej strony. Jednak w trakcie składania broni doszło do przypadkowej strzelaniny, po której żołnierze niemieccy zostali odprowadzeni pod eskortą na dworzec kolejowy. Tu doszło do kolejnego napięcia, gdy Polacy zażądali oddania broni przez niemiecki pododdział ze Spały. Po kilku godzinach Niemcy zgodzili się na to, dzięki czemu około godziny 16.00 pociąg odjechał w kierunku Kuluszek, a następnie Kalisza. Jeszcze tego samego dnia Polacy zajęli opuszczone kosza-

⁹ W. Kozłowski, *Powstanie okręgu...*, s. 109.

ry przy ul. Pilicznej 12 i 14, gdzie zaczęto organizować pierwsze polskie oddziały wojskowe¹⁰.

W połowie listopada 1918 r. proces formowania polskiej armii miał charakter wielkiej improwizacji, spowodowanej tworzeniem różnych oddziałów – nawet najdrobniejszych – oraz rwącą się pracą organizacyjną aparatu terenowego, co przyniosło ograniczone wyniki. Dopiero utworzenie 17 listopada 1918 r. pięciu okręgów generalnych pozwoliło przyspieszyć ten proces. Jednym z nich był OGŁ (mający swą siedzibę w Łodzi) obejmujący obszar czterech okręgów wojskowych: VIII – łódzkiego, IX – kaliskiego, X – łowickiego i XI – wrocławskiego¹¹. Rozwój armii polskiej – w początkowym okresie – został oparty na zaciągu ochotniczym, który tworzył kadry dla powstających oddziałów, złożonych głównie z legionistów, członków POW oraz oficerów z byłych armii państw zaborczych. Dużą rolę w formowaniu oddziałów wojskowych odegrali członkowie POW, którzy organizowali także samodzielnie własne oddziały. W Tomaszowie Mazowieckim to oni stanowili trzon improwizowanego oddziału wojskowego, powstałego w połowie listopada. Miesiąc później został on wcielony do organizowanego w Łodzi – przez dowództwo VIII Okręgu Wojskowego – Okręgowego Pułku Piechoty. Pod koniec listopada 1918 r. sformowano w nim dwa pierwsze bataliony. Natomiast III batalion powstał początkowo jako batalion POW i do pułku został włączony 15 grudnia. Wszystkie bataliony miały podobną strukturę i miały po cztery kompanie piechoty i jednej kompanii ckm. Mimo trudności pułk – przemianowany w międzyczasie na 28. pp – 28 grudnia 1918 r. liczył już 68 oficerów i podoficerów oraz 2680 szeregowych¹².

Do pułku stopniowo wcielano oddziały wojskowe formowane na terenie VIII Okręgu Wojskowego, w tym także z powiatu brzezińskiego, gdzie m.in. w drugiej połowie listopada 1918 r. powstał w Tomaszowie Mazowieckim wspomniany oddział POW pod dowództwem plut. R. Tuchowskiego. Oddział ten stacjonował w dawnych koszarach niemieckich przy ul. Pilicznej 12 i 14, gdzie zgłaszali się kolejni tomaszowscy ochotnicy (głównie byli to legioniści¹³ i człon-

¹⁰ W. Rudź, *op. cit.*, s. 8–13; P. Łossowski, *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998, s. 202–203.

¹¹ „Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych” 1918, nr 6 z 27 XI.

¹² W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 57.

¹³ Już w październiku 1914 r. zgłosiło się do Legionów kilkunastu tomaszowian, na czele z twórcą tomaszowskiego skautingu Janem Jagminem Sadowskim,

kwie POW). Oddział dość szybko osiągnął liczebność kompanii piechoty, a dowództwo plutonów objęli Jan Goździk i Stanisław Zwojszczyk. W tym samym czasie powstała nietatowa komenda placu, na czele której stanął Stefan Gogolewski, oraz niewielki oddział żandarmerii pod dowództwem Artura Lameckiego. Procesowi tworzenia wojska w Tomaszowie Mazowieckim towarzyszyły jednak liczne problemy natury kadrowej i wyposażeniowej, choć dzięki przejętej od Niemców broni nie było kłopotów z wyposażeniem żołnierzy w broń indywidualną (karabiny). Jednak zasadniczą trudnością była kwestia wyszkolenia ochotników. Choć część z nich ją miała (zdobytą np. w trakcie służby w Legionach Polskich czy na tajnych kursach), to jednak wymogi regularnej armii stawiały w tym względzie znacznie większe wymagania. Tomaszowski oddział POW funkcjonował początkowo samodzielnie, lecz w połowie grudnia 1918 r. został podporządkowany dowództwu 28. pp i wszedł w jego skład jako 3. kompania strzelecka I batalionu. Przez kolejnych kilka tygodni kompania szkoliła się w swych tomaszowskich koszarach, zwiększając swój stan osobowy do około 300 ludzi. Następnie – na rozkaz dowództwa pułku – odeszła 11 stycznia 1919 r. do Łodzi, skąd 15 czerwca z całym I batalionem odjechała do Małopolski Wschodniej. Tam 13 lipca – w ramach procesu formowania 10. Dywizji Piechoty – połączono 28. pp z 13. Pułkiem Strzelców 4. Dywizji Strzelców gen. ppor. Lucjana Żeligowskiego. W ten sposób powstał 28. pSK, który (z 29., 30. i 31. pSK oraz 10. Pułkiem Artylerii Polowej¹⁴ i 10. pac) stanowił trzon 10. Dywizji Piechoty¹⁵.

Po opuszczeniu Tomaszowa Mazowieckiego przez 3. kompanię 28. pp zlikwidowano istniejącą w mieście nietatową komendę placu. Kontynuowano jednak akcję zaciągową, którą kierował oficer ewidencyjny dla powiatu brzezińskiego (personaliów nie ustalono). Pozyskanych ochotników wysyłano następnie do Łodzi. Tu wcielano ich najpierw do powstałego w maju 1919 r. Batalionu Zapasowego 28. pp, po czym zasilali oni szeregi różnych pododdziałów

ogółem zaś w latach 1914–1916 liczbę ochotników z Tomaszowa Mazowieckiego i jego okolic szacuje się na około 150 osób. Warto tu jeszcze dodać, że wiosną 1915 r. utworzono w mieście punkt werbunkowy mający przyjmować chętnych do służby w powstającej w Piotrkowie Trybunalskim III Brygady Legionów, w wyniku czego część tomaszowskich ochotników trafiła do 4. i 6. pp legionów.

¹⁴ Z dniem 1 I 1932 r. zmienił nazwę na 10. Pułk Artylerii Lekkiej.

¹⁵ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 57; W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 9.

pułku. Wiosną 1919 r. wprowadzono pobór przymusowy, co zwiększyło zakres zadań służby poborowej. Od listopada 1918 r. Tomaszów Mazowiecki – z powiatem brzezińskim – podlegał pod tym względem PKU dla VIII Okręgu Wojskowego mieszczącej się w Łodzi (komendant płk Henryk Koiszewski). Komenda ta odpowiadała za przeprowadzanie poboru na podległym jej obszarze oraz prowadzenie ewidencji mężczyzn niewcielonych do wojska. Latem 1919 r. – po podporządkowaniu OGŁ dwóch nowo sformowanych dywizji piechoty – rozkazem z 7 lipca Ministerstwo Spraw Wojskowych zarządziło reorganizację służby poborowej. Od tej pory każdy z ośmiu pułków piechoty podległych organizacyjnie dowództwu OGŁ miał mieć własną komendę uzupełnień odpowiedzialną za napływ uzupełnień. W tym celu dowództwo OGŁ zreorganizowało 21 sierpnia aparat poborowy na obszarze okręgu. W miejsce dotychczasowych czterech komend utworzono osiem nowych, w tym cztery dla 4. Dywizji Piechoty (PKU 10. pp w Łowiczu, PKU 14. pp we Włocławku, PKU 18. pp w Koninie i PKU 37. pp w Kutnie) oraz cztery dla 10. Dywizji Piechoty (PKU 28. pSK w Łodzi – administrowała w zakresie spraw poborowych częścią Łodzi, PKU 29. pSK w Kaliszu – powiatem kaliskim i sieradzkim, PKU 30. pSK w Brzezinach – powiatem brzezińskim, rawskim i skierniewickim oraz PKU 31. pSK w Łodzi – łaskim, łódzkim oraz częścią miasta Łodzi). Nowa organizacja służby poborowej przetrwała do końca istnienia OGŁ, tj. do listopada 1921 r. W rezultacie od sierpnia 1919 r. Tomaszów Mazowiecki podlegał w sprawach poborowych PKU 30. pSK w Brzezinach, na czele której pozostał początkowo płk H. Koiszewski. Nie jest to jednak pewne, gdyż część źródeł wskazuje na to, że został nim mjr Mikołaj Koiszewski (sprawa ta wymaga dalszych badań i wyjaśnienia). W sierpniu 1919 r. stanowisko komendanta objął z kolei ppłk Michał Tomaszewicz, a w następnym miesiącu płk Lucjan Ruszczewski¹⁶.

Wiosną 1919 r. w Brzezinach utworzono Batalion Zapasowy 30. pSK, lecz niebawem dowództwo OGŁ zdecydowało o jego przeniesieniu do znacznie większego Tomaszowa Mazowieckiego, w którym łatwiej było znaleźć odpowiednie budynki dla potrzeb kwaterunku wojskowego. Przesunięcie batalionu odbyło się jeszcze w czerwcu 1919 r., lecz o jego początkowej dyslokacji w Tomaszowie Mazo-

¹⁶ Rozkaz tajny oficerski nr 64 z 20 IX 1919 r., Rozkaz dzienny nr 179 z 6 XI 1919 r. i nr 191 z 21 XI 1919 r., CAW, Dziennik Rozkazów OGŁ; Pismo PKU 30. pSK z 11 II 1920 r., APT, AMTM, sygn. 7/III, teczka 299, nlb.

wieckim niewiele wiadomo oprócz tego, że 3. kompania została ulokowana w pomieszczeniach Fabryki Sukna i Kortów Karola Bartkego przy dzisiejszej ul. Warszawskiej 2. Miejsce zakwaterowania pozostałych kompanii pozostaje nieznane. Brakuje także wiadomości o dalszym wykorzystywaniu przez wojsko dawnych koszar niemieckich przy ul. Pilicznej 12 i 14, co może sugerować, że pozostałe pododdziały batalionu także ulokowano w jakichś budynkach fabrycznych. Sytuacja ta nie sprzyjała szkoleniu rekrutów, toteż już na przełomie lat 1919 i 1920 władze wojskowe podjęły starania o przydzielenie nowych pomieszczeń mogących pomieścić cały batalion. Było to tym bardziej pilne, że szybko pojawił się problem w zakwaterowaniu 3. kompanii zajmującej część pomieszczeń w fabryce K. Bartkego, co utrudniało wznowienie w niej produkcji. Jej właściciel kilkakrotnie zwracał się do władz Tomaszowa Mazowieckiego o przydzielenie kompanii innych pomieszczeń. Również dowództwo OGŁ w piśmie do Magistratu z 17 stycznia 1920 r. poruszało temat przydzielenia tej kompanii nowego lokalu. W odpowiedzi (29 stycznia) Magistrat zaproponował wykorzystanie w tym celu budynków nieczynnej Fabryki Sukna Braci Fürstenwalda i Simona przy ul. Jeziornej 20. Wymagały one jednak niezbędnego remontu i dostosowania ich dla potrzeb kwaterunku wojskowego, przez co zakwaterowanie w nich całego Batalionu Zapasowego 30. pSK nastąpiło prawdopodobnie na przełomie 1920 i 1921 r. Dowodził nim początkowo mjr Karol Dziekanowski, a od 25 lipca 1920 r. płk H. Koiszewski (do sierpnia 1919 r. – jak wspomniano – komendant PKU 30. pSK)¹⁷.

Rozkazem z 22 sierpnia 1919 r. wprowadzono jednolitą organizację batalionów zapasowych pułków piechoty. Składał się on z dowództwa batalionu, pięciu kompanii zapasowych (trzy strzeleckie, jedna ckm i jedna ozdowieńców) oraz szkoły podoficerskiej (zazwyczaj przy jednej z kompanii zapasowych). Stałą kadre tworzyły personel instruktorski oraz obsada administracyjna. Przybywających do batalionu poborowych przydzielano najpierw do kompanii zapasowych, przy których tworzone kompanie marszowe wysyłane po kilkutygodniowym (cztery–sześć tygodni) szkoleniu jako uzu-

¹⁷ Rozkazy z lat 1919–1921, CAW, Dziennik Rozkazów OGŁ; Pismo PKU 30. pSK z 11 II 1920 r., pismo dowództwa OGŁ do Magistratu Miasta Tomaszowa z 17 I 1920 r. i pismo Magistratu Miasta Tomaszowa z 29 I 1920 r., APT, AMTM, sygn. 7/III,teczka 299, nlb; Rozkaz dzienny dowództwa Batalionu Zapasowego 30. pSK nr 86 z 6 VIII 1919 r., *ibidem*,teczka 164, nlb.

pełnienia na front¹⁸. Utworzenie PKU 30. pSK i Batalionu Zapasowego 30. pSK spowodowało, że od połowy 1919 r. poborowi z Tomaszowa Mazowieckiego, jak i całego powiatu brzezińskiego zasilali walczący na froncie 30. pSK. Dla przykładu, 2 maja 1920 r. miasto opuściły dwie kompanie marszowe: kompania VI serii licząca 210 ludzi i kompania VII serii licząca 109 ludzi. O obsadzie omawianego batalionu niewiele wiadomo. Jedyne pełniejsze dane pochodzą z marca, kiedy na jego czele stał mjr K. Dziekanowski, na stanowisku dowódcy 1. kompanii – por. Stefan Stefanicki, dowódcy 2. kompanii – por. Jan Koźołowski, dowódcy 3. kompanii – por. Janusz Szaniecki, a dowódcy kompanii ckm – por. Paweł Dziechowski¹⁹.

W styczniu 1920 r. z Brzezin do Tomaszowa Mazowieckiego przeniesiono również PKU 30. pSK. Nie wiązało się to jednak ze zmianą jej nazwy – nadal odpowiadała ona numeracji pułku, który miała zasadniczo uzupełniać, stąd też nadal nosiła nazwę PKU 30. pSK. Komendę ulokowano przy ul. św. Tekli 30 (obecnie ul. Norberta Barlickiego), gdzie swój lokal miała przez kolejnych siedem lat. Omawianą komendą płk L. Ruszczewski kierował od października 1919 r. do 10 grudnia 1920 r., kiedy ze względu na stan zdrowia został odwołany z zajmowanego stanowiska i 1 maja 1921 r. przeniesiony w stan spoczynku. Nowym komendantem omawianej komendy został następnie 10 grudnia 1920 r. ppłk Władysław Łokczewski²⁰. Jej przeniesienie do Tomaszowa Mazowieckiego wzmocniło rolę tutejszego garnizonu, czego wyrazem było utworzenie w lutym 1920 r. dowództwa garnizonu (ulokowano je także przy ul. św. Tekli 30) oraz powołanie oficera placu. Dowódcą garnizonu – obejmującego powiat brzeziński – został początkowo płk L. Ruszczewski, a od lipca 1920 r. płk H. Koiszewski. W kolejnych miesiącach garnizon powiększony został o pluton żandarmerii 4. Dywizjonu Żandarmerii, który ulokowano przy ul. św. Antoniego 46.

¹⁸ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 68–72.

¹⁹ Raport stanu Batalionu Zapasowego 30. pSK z 1 III 1920 r., CAW, Generalny Inspektorat Piechoty, sygn. I.300.24, teczka 15, nlb; Dodatek do rozkazu dziennego nr 124 z 5 V 1920 r., *ibidem*, 30. pSK, sygn. I.320.30, teczka 18, nlb.

²⁰ Po zwolnieniu ze stanowiska komendanta PKU płk L. Ruszczewski mieszkał nadal przy ul. Pilicznej 38 (Wykaz kwater oficerskich w garnizonie tomaszowskim zamieszkałych za czas od 1 sierpnia do 31 sierpnia 1921 r., APT, AMTM, sygn.7/III, teczka 303, nlb) – zmarł 6 października tego roku w Tomaszowie Mazowieckim i tu też został pochowany (*Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 4, red. W. Bogurat, Tomaszów Mazowiecki 2001, s. 28).

Wiosną 1920 r. garnizonowi podlegały także: Centralna Składnica Amunicji nr 3 pod Spalą oraz Dowództwo Dworca Kolejowego i Wojskowa Stacja Wyżywienia w Koluszkach²¹.

Wiosną 1921 r. 10. Dywizja Piechoty powróciła na obszar OGŁ. Jednym z jej oddziałów był 30. pSK skierowany czasowo na postój do Skierniewic (bez II batalionu), skąd w myśl pokojowych planów miał zostać przeniesiony na postój stały do Warszawy. Nastąpiło to w połowie czerwca. Natomiast II batalion 30. pSK został zakwaterowany w tomaszowskich koszarach przy ul. Jeziornej 20, zajmowanych przez Batalion Zapasowy 30. pSK. Nieco wcześniej, bo w końcu maja został on przeformowany na etat pokojowy i przemianowany na Kadre Batalionu Zapasowego 30. pSK. Końcowym etapem pokojowej reorganizacji WP było zlikwidowanie 15 listopada 1921 r. okręgów generalnych i utworzenie na ich miejsce dziesięciu okręgów korpusów. Jednym z nich był OK IV, któremu 10. Dywizja Piechoty – z nią także 30. pSK – podlegała aż do 1939 r. Pod względem terytorialnym okręg ten obejmował także powiat brzeziński, a z nim Tomaszów Mazowiecki²².

Przybycie II batalionu 30. pSK na postój stały do Tomaszowa Mazowieckiego pogorszyło warunki zakwaterowania w budynku pofabrycznym przy ul. Jeziornej 20. Dlatego też latem 1921 r. Kadre Batalionu Zapasowego 30. pSK przeniesiono do budynku przy ul. Pilicznej 38, gdzie stacjonowała do czasu likwidacji w lutym 1924 r. Z innych zmian trzeba tu jeszcze wspomnieć o zredukowaniu plutonu żandarmerii do szczebla posterunku oraz zmianie nazwy PKU 30. pSK na PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie. Jej komendantem – po przejściu armii na organizację pokojową – pozostawał do 15 maja 1922 r. ppłk W. Łokczewski, po czym stanowisko to objął ppłk Mikołaj Pełczyński. Stacjonujący w mieście II batalion 30. pSK składał się latem 1921 r. z czterech kompanii strzeleckich oraz jednej kompanii ckm i broni towarzyszących (etatowo miał liczyć 25 oficerów, 99 podoficerów i 794 szeregowych)²³. Po przejściu armii na stopę pokojową tworzyły go w latach 1921–1924: dowództwo batalionu, trzy kompanie strzeleckie oraz kom-

²¹ Rozkaz oficerski nr 15 z 22 II 1920 r., CAW, Dziennik Rozkazów OGŁ; Wykaz garnizonów w OGŁ z 1 III 1921 r., *ibidem*, OK II, sygn. I.371.2,teczka 1, nlb.

²² Rozkazy dowództwa 10. Dywizji Piechoty z końca 1921 r., CAW, 10. Dywizja Piechoty, sygn. I.313.10,teczka 3; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 85–89; P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 9.

²³ W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004, s. 139–144.

pania ckm i broni towarzyszących. Jego dowódcą w latach 1921–1924 był mjr Tadeusz Podwysocki, a dowódcą Kadry Batalionu Zapasowego 30. pSK kpt. Stanisław Parkasiewicz (następnie po awansie na stopień majora objął dowództwo III batalionu 30 pSK)²⁴.

1. Widok koszar przy ul. Jeziornej 20 w Tomaszowie Mazowieckim z 1928 r.
Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Mazowiecki 1928/1929*, s. 11.

Warunki zakwaterowania wojska w garnizonie tomaszowskim nie były dobre, toteż w 1922 r. władze garnizonu oraz Szefostwo Inżynierii i Saperów dowództwa OK IV podjęły rozmowy z władzami Tomaszowa Mazowieckiego w sprawie nieodpłatnego przekazania terenów pod budowę nowych koszar. W ich wyniku władze miasta zobowiązały się przekazać kilka działek na ten cel, a władze wojskowe planowały rozpocząć prace budowlane w 1923 r.²⁵ Na początku 1923 r. wymiana korespondencji między władzami miasta a władzami wojskowymi nabrała przyspieszenia, lecz sporną kwestią pozostało przekazanie pod budowę koszar kilkunastu placów

²⁴ *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 212; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 197; W. J a r n o, *Okręg Korpusu...*, s. 148–149.

²⁵ Pismo zastępcy szefa Inżynierii i Saperów OK IV do Magistratu Miasta Tomaszowa z 13 X 1922 r., APT, AMTM,teczka 472, nlb.

graniczących z gazownią miejską. Dnia 18 maja 1923 r. zastępca dowódcy OK IV gen. bryg. Leon Pachucki w piśmie do Magistratu Miasta Tomaszowa przesłał oświadczenie: „Do dnia 1 stycznia 1925 r. opróżnione zostaną pomieszczenia, zajmowane obecnie przez 30 p.S.K. i przez Komendę CSA Nr. 3 w Tomaszowie przy ul. Jeziorowej Nr. 20, Pilicznej Nr. 34, Gustownej Nr. 68, Kolejowej Nr. 38 i Spalskiej Nr. 4 pod warunkiem, że Magistrat Miasta Tomaszowa Mazowieckiego daruje wojskowości pod budowę koszar dla oddziałów stacjonujących w Tomaszowie Mazowieckim plac, opisany w protokole Komisji Wojskowo-Magistrackiej z dnia 4 kwietnia 1923 r., graniczący na wschód z ulicą Farną [obecnie Legionów – W.J.] i Gazownią Miejską, na północ z gruntami miejskimi oznaczonymi na planie sytuacyjnym liczbami 1, 2 i 3, na wschód z ulicą Podleśną i na południe z projektowanym przedłużeniem ulicy Tkackiej, składający się z poszczególnych parcel oznaczonych na planie sytuacyjnym kolejnymi liczbami 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 i 15 [...]. Sporządzenie aktu darowizny nie może przekroczyć terminu 1 lipca 1923 r. w przeciwnym bowiem razie, termin opróżnienia pomieszczeń zajmowanych przez wyżej wymienione oddziały nie mogłoby ulec opóźnieniu”²⁶. W odpowiedzi Magistrat zaproponował kilka innych placów położonych w pobliżu, na co ostatecznie władze wojskowe się zgodziły²⁷. Trudno jednak stwierdzić, dlaczego zaplanowanej budowy koszar nie rozpoczęto. Być może jakiś wpływ na to miał zaostrzający się w tym czasie kryzys gospodarczy w kraju i polityka oszczędnościowa powstałego 19 grudnia 1923 r. rządu Władysława Grabskiego. Są to jednak tylko przypuszczenia, gdyż brak dokumentów w tej sprawie nie pozwala jednoznacznie wyjaśnić tej kwestii.

Jesienią 1923 r. żołnierzami tomaszowskiego batalionu wstrząsnęła wieść o zamachu dokonanym 13 października, gdy wyleciały w powietrze Centralne Składy Amunicyjne nr 1 mieszczące się w warszawskiej cytadeli, gdzie stacjonowały główne siły 30. pSK. Śmierć poniosło 28 osób, kilkaset zaś zostało rannych. Choć wśród zabitych nie było żołnierzy z 30. pSK, jednak pod gruzami zawalonego bloku mieszkalnego zginęły małżonki trzech podoficerów tego pułku oraz dwójka dzieci. W toku śledztwa ustalono, że

²⁶ Pismo gen. bryg. Leona Pachuckiego do Magistratu Miasta Tomaszowa z 18 V 1923 r., APT, AMTM, sygn. 7/III, teczka 472, nlb.

²⁷ Pismo Magistratu Miasta Tomaszowa do dowództwa OK IV z 26 V 1923 r., APT, AMTM, sygn. 7/III, teczka 472, nlb.

sprawcami zamachu byli prawdopodobnie członkowie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, a za inspiratorów tego zamachu uznano przebywających od sierpnia 1923 r. w więzieniu dwóch oficerów: por. Walerego Bagińskiego i ppor. Antoniego Wieczorkiewicza, których 10 grudnia tego roku skazano na karę śmierci²⁸. Na wieść o tragedii 24 października zrodziła się w Tomaszowie Mazowieckim inicjatywa utworzenia Komitetu Niesienia Pomocy Ofiarom Wybuchu w Cytadeli, o czym poinformowano mieszkańców miasta w specjalnej ulotce: „Pragnąc zaś przyjść z pomocą ofiarom katastrofy, wzywamy Obywateli, by pospieszyli z doraźną pomocą, jak to już uczyniła Warszawa i Łódź. W tym celu prosimy o liczne zgromadzenie się w magistracie w dniu 27/X b.m. o godzinie 6 wieczorem dla zorganizowania komitetu pomocy ofiarom katastrofy”²⁹. Apel ten spotkał się z szerokim oddźwiękiem mieszkańców, dzięki czemu na owym zebraniu powołano komitet, który działał przez kilka kolejnych tygodni³⁰.

W połowie 1924 r. władze wojskowe zdecydowały o skupieniu całego 30. pSK w jednym garnizonie. Przygotowania do tego trwały kilka miesięcy i ostatecznie w połowie listopada 1924 r. stacjonujący w Tomaszowie Mazowieckim II batalion 30. pSK został przeniesiony do Warszawy (Cytadela), gdzie dołączył do reszty pułku. Nie zakończyło to jednak dziejów tomaszowskiego garnizonu, gdyż prawdopodobnie jeszcze w grudniu tego roku opuszczone przez niego koszary przy ul. Jeziornej 20 zajął II batalion 25. pp³¹. Pułk ten powstał na przełomie listopada i grudnia 1918 r., po czym w składzie 7. Dywizji Piechoty brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Pod koniec kwietnia 1921 r. pułk z dywizją powrócił

²⁸ A. Żak, *W 70 rocznicę komunistycznej dywersji. Eksplozja w cytadeli*, „Polska Zbrojna” 1993, nr 41, s. 1. Wyroku na obu oficerach nie wykonano, gdyż ambasada radziecka zwróciła się do władz polskich o umieszczenie skazanych na liście osób przeznaczonych do wymiany, na co strona polska wyraziła zgodę. Jednak w drodze ku granicy obaj aresztowani zostali zastrzeleni przez polskiego policjanta.

²⁹ Apel do mieszkańców Tomaszowa z 24 X 1923 r., APT, AMTM, sygn. 7/III, teczka 598, nlb.

³⁰ Pismo Komitetu Pomocy Ofiarom Wybuchu w Cytadeli z 28 X 1923 r., APT, AMTM, sygn. 7/III, teczka 598, nlb.

³¹ Rozkaz nr 92 z 20 IX 1924 r. i Rozkaz tajny nr 47 z 21 XI 1924 r., CAW, Dziennik Rozkazów OK IV; K. Wiączek, W. Makulec, *Dzieje 25 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Piotrków Trybunalski 1991, s. 15. Natomiast W. Makulec (*25 Pułk Piechoty*, Pruszków 1995, s. 14–15) nie wspomina o stacjonowaniu II batalionu 25. pp w Tomaszowie Mazowieckim.

na obszar Okręgu Generalnego Kielce. Jesienią tego roku – w ramach pokojowej reorganizacji armii – 7. Dywizja Piechoty została podporządkowana powstałemu 15 listopada dowództwu OK IV, a 25. pp przeniesiono 15 października do Piotrkowa Trybunalskiego³².

Ze zmianą dyslokacji II batalionu 25. pp i jego przybyciem do Tomaszowa Mazowieckiego jego dowództwo objął mjr T. Podwysoccki, dotychczasowy dowódca II batalionu 30. pSK. Oficer ten cieszył się dobrą opinią wśród przełożonych, czego wyrazem była następująca opinia z 1928 r.: „Co do dowódców baonów tej dywizji [tj. 7. Dywizji Piechoty – W.J.], którzy są mniej więcej jednakiej miary, wyróżniam dowódcę baonu 25. p.p. mjr. Podwysockiego Tadeusza, który odznacza się swoim dużo większym przygotowaniem taktycznym, instruktorskim i administracyjnym (dowódca baonu detaszowanego)”³³.

W dniach zamachu majowego stacjonujący w Tomaszowie Mazowieckim II batalion 25. pp nocą z 13 na 14 maja 1926 r. ze swym dowódcą mjr. T. Podwysockim opowiedział się po stronie zbuntowanych oddziałów popierających akcję podjętą w stolicy przez Józefa Piłsudskiego. Niestety, nic więcej nie wiadomo o sytuacji w Tomaszowie Mazowieckim w tych dniach, ale można przypuszczać, że żołnierze batalionu obsadzili dworzec kolejowy, kontrolując w ten sposób ważną linię kolejową Koluszki–Skarżysko Kamienna³⁴.

Początek następnego roku (tj. 1927) przyniósł likwidację PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie, co nastąpiło 1 stycznia. Od tej pory powiat brzeziński w zakresie służby poborowej podlegał PKU Łódź-Powiat (administrującej także powiatem łódzkim)³⁵. Dotychczasowy komendant PKU Brzeziny z siedzibą w Tomaszowie Mazowieckim ppłk. M. Pełczyński objął niebawem stanowisko komendanta PKU Końskie, które zajmował do listopada 1928 r. W końcu grudnia 1927 r. dokonano z kolei nowego podziału obszaru OK IV na garnizony wojskowe, zgodnie z którym garnizon tomaszowski obejmował odtąd swym działaniem dwa powiaty: brzeziński (wcho-

³² Szerzej: W. Jarno, *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003, s. 82–88 i 185–187; W. Juszkiewicz, *Zarys historii wojennej 25 Pułku Piechoty*, Warszawa 1928, s. 3–35.

³³ Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, Archiwum Józefa Piłsudskiego, t. 701.1.118, Opinia generała Osińskiego z 1928 r., k. 265.

³⁴ Szerzej: W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 291–300.

³⁵ Rozkaz tajny nr 2 z 20 I 1927 r., CAW, Dziennik Rozkazów OK IV.

dzący w skład województwa łódzkiego) i rawski (należący do województwa warszawskiego).

Dwa miesiące wcześniej dowództwo OK IV – rozkazem z 25 października 1927 r. – nakazało przemianować stacjonujący w Tomaszowie II batalion 25. pp na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, której pierwszym dowódcą został dotychczasowy dowódca wspomnianego batalionu mjr T. Podwysocki. Objął on także stanowisko dowódcy garnizonu (1 stycznia 1928 r. został awansowany do stopnia podpułkownika). Przeformowanie II batalionu 25. pp miało nastąpić niemal natychmiast, gdyż już 26 października miał się on formalnie stać Szkołą Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 i rozpocząć swą działalność. Szkoła ta pod względem wyszkolenia i prac mobilizacyjnych podlegała dowódcy 25. pp na podobnych zasadach jak pozostałe dwa bataliony pułku. O procesie przeformowania batalionu nic nie wiadomo, ale zapewne musiały mu towarzyszyć poważne zmiany kadrowe, wynikające ze zmiany charakteru owej jednostki³⁶.

Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 miała kształcić kandydatów na oficerów rezerwy spośród poborowych z cenzurem³⁷, a szkolenie – podobnie jak w innych tego typu szkołach – trwało sześć miesięcy i kończyło się egzaminem oraz nadaniem stopnia kaprała lub plutonowego podchorążego, po czym żołnierze ci trafiali jako podchorążowie rezerwy na sześć miesięcy praktyki dowódczej do jednostek liniowych (stopień oficerski otrzymywali po odbyciu dodatkowych ćwiczeń). Dawne budynki fabryczne przy ul. Jeziornej 20 należało ponownie wyremontować, by dostosować je do nowych zadań: „Mieszczą się w murach starej fabryki sukna, w murach ociekających jeszcze smarami i oliwą, gdzie z każdego kąta uderzał widok resztek urządzeń fabrycznych, szkoła nie sprawiała zgoła wrażenia wojskowych koszar i nie zapewniała elewom minimum wygód. Brak najprymitywniejszych urządzeń higie-

³⁶ Rozkaz o zorganizowaniu Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz. z 25 X 1927 r., CAW, Departament Dowodzenia Ogólnego, sygn. I.300.22, teczka 66, nlb.

³⁷ W 1927 r. mogli się jeszcze w niej uczyć elewi z sześcioklasowym wykształceniem, lecz w 1928 r. zmieniono przypisy i elewami szkoły mogli być elewi z cenzurą, tzn. mający ukończoną szkołę średnią. Dlatego też jedynie część elewów pierwszego kursu opuściła szkołę jako podchorążowie rezerwy, a ci mający ukończoną jedynie sześcioklasową szkołę powszechną musieli swą naukę w tej szkole przerwać.

2. Defilada Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 ulicą POW w Tomaszowie Mazowieckim latem 1928 r.

Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Mazowiecki 1928/1929*, s. 11.

nicznych dawał się dotkliwie we znaki. W takich to niegościnnych murach zaczęli swą pracę pełni zapału i chęci pierwsi elewi³⁸.

Pierwszy kurs rozpoczął się w szkole 2 listopada 1927 r., a jego zakończeniu nadano 21 kwietnia 1928 r. niezwykle uroczystą oprawę (wśród zaproszonych gości był m.in. ks. biskup połowy Wojska Polskiego Stanisław Gall). W szkole niebawem, 14 maja, rozpoczął się sześciotygodniowy kurs przeszkalający dla podporuczników rezerwy, po którym 17 lipca rozpoczęto zajęcia nowego kursu dla kandydatów na oficerów rezerwy. Ponieważ tomaszowski garnizon nie miał odpowiednich warunków do prowadzenia ćwiczeń terenowych, toteż ostatni miesiąc nauki w szkole elewi spędzali w Obozie Ćwiczeń OK IV w Raduczu pod Skierniewicami³⁹. „W szkole realizowany był program przygotowujący podchorążych do dowodzenia plutonem piechoty z tym, że w pierwszym okresie

³⁸ *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4, Tomaszów Mazowiecki 1928/1929*, s. 26.

³⁹ *Ibidem*, s. 26–28.

3. Kadra oficerska Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, druga połowa 1928 r.; siódmy z prawej stoi jej dowódca – ppłk Stanisław Dąbek
 Źródło: *Podchorążówka. Baon Podchorążych Rezerwy Piechoty numer 4*, Tomaszów Mazowiecki 1928/1929, s. 23.

szkolenia kładziono największy nacisk na praktyczne przygotowanie do dowodzenia drużyną piechoty i działaniem artylerii. Dominowały zajęcia praktyczne zmierzające do opanowania przez podchorążych sprzętu bojowego. W krótkim czasie starano się nauczyć budowy i obsługi podstawowych rodzajów broni strzeleckiej, granatów, lekkiego moździerza piechoty »granatnika ID« i działka 75 mm. Z ogólnych zajęć teoretycznych wykładano jedynie historię Polski i geografie⁴⁰.

Na początku sierpnia 1928 r. Szkołę Podchorążych Piechoty nr 4 przemianowano na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, którego dowództwo 6 sierpnia objął ppłk Stanisław Dąbek, a stanowisko zastępcy dowódcy mjr Antoni Sikorski. Dokonano wówczas także zmian na stanowiskach dowódców kompanii. Ich obsada do czasu likwidacji batalionu wyglądała następująco: dowódca

⁴⁰ http://tptm.eu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=84&Itemid=489 (dostęp: 25 II 2015 r.).

1. kompanii – kpt. Michał Kosterkiewicz, 2. kompanii – kpt. Kazimierz Zdanowicz, 3. kompanii – kpt. Józef Drelichowski i 4. kompanii – kpt. Stanisław Rink.

Batalion istniał jednak bardzo krótko, gdyż wobec utworzenia w maju 1929 r. Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie władze wojskowe zdecydowały o przeniesieniu do tej szkoły całego dotychczasowego personelu Batalionu Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. W rozkazie Ministra Spraw Wojskowych z 6 czerwca czytamy: „Zarządzam utworzenie ośrodka szkolnego dla podchorążych rezerwy piechoty w Zambrowie i w tym celu przenoszę bataliony podchorążych rezerwy piechoty nr 4 z Tomaszowa Maz., nr 6 z Zaleszczyk i nr 9A z Łukowa oraz przeorganizuję je na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty”⁴¹. Ponieważ w tym czasie w Batalionie Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 odbywał się trwający od 3 czerwca do 14 lipca kurs, toteż ostateczne rozwiązanie batalionu nastąpiło 22 lipca. W tej sytuacji dalsze istnienie garnizonu straciło sens i w połowie lipca 1929 r. rozpoczęto jego likwidację, zwalniając z kwaterunku wojskowego nieruchomości przy ul. Jeziornej 20 (koszary), lokalu przy ul. Piliczej 6 (kasyno oficerskie) i placu Steinbacha w Tomaszowie Mazowieckim (ul. św. Antoniego 48, położona po sąsiedzku z posesją pod numerem 46, gdzie mieścił się posterunek żandarmerii). Niebawem także i ten posterunek został zlikwidowany. Lipiec 1929 r. przyniósł więc usunięcie tomaszowskiego garnizonu, a wojsko znikło z jego ulic na sześć lat.

Kolejny etap w wojskowych dziejach Tomaszowa Mazowieckiego otworzył rok 1935, gdy z Częstochowy na postój stały przybył II dywizjon 4. pac. Pułk ten powstał jesienią 1921 r. Rozlokowano go wówczas w Łodzi (dowództwo pułku z I dywizjonem i Kadrami Baterii Zapasowej) oraz Częstochowie (II dywizjon)⁴². W drugiej połowie 1924 r. rozformowano Kadre Baterii Zapasowej, a rok później – rozkazem z 27 listopada 1925 r. – sformowano w Łodzi III dywizjon. Trzy lata później dokonano kolejnej reorganizacji, w wyniku której do wybuchu II wojny światowej każdy z jego dywizjonów liczył po dwie baterie. Ostatnia poważna reorganizacja nastąpiła

⁴¹ Rozkaz o przeniesieniu Batalionów Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4, 6 i 9A do Zambrowa z 6 VI 1929 r., CAW, Biuro Personalne, sygn. I.300.18,teczka 48, nlb.

⁴² W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 111–112; K. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975, s. 102–103; P. Zarzycki, *op. cit.*, s. 9; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991, s. 51–53.

w styczniu 1930 r., gdy ujednolicono uzbrojenie baterii. Odtąd I i II dywizjon 4. pac liczył po dwie baterie haubic 155 mm wz. 17, a III dywizjon – dwie baterie armat 105 mm wz. 13 (potem wz. 29). W 1932 r. wprowadzono także nowy pokojowy etat pułku, w myśl którego miał liczyć 42 oficerów, 783 szeregowych i 341 koni⁴³.

4. Budowa koszar dla II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Mazowieckim, wiosna 1935 r. (ze zbiorów Krzysztofa Zakrzewskiego)

Przeniesienie II dywizjonu 4. pac do nowych koszar w Tomaszowie Mazowieckim było spowodowane z jednej strony złymi warunkami zakwaterowania dywizjonu w Częstochowie (dzielił tam koszary z 7. Pułkiem Artylerii Lekkiej), z drugiej – zamiarem skoncentrowania w niedalekiej przyszłości całego 4. pac w jednym garnizonie. Ponieważ na obszarze OK IV nie było wolnych koszar nadających się na potrzeby artylerii ciężkiej, toteż ostatecznie – w ramach opracowanego na początku lat trzydziestych planu mo-

⁴³ Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie nowej organizacji artylerii na stopie pokojowej z 10 V 1924 r., CAW, Departament Artylerii, sygn. I.300.34, teczka 6, nlb; Rozkazy dowództwa 4. pac z 1925 r., *ibidem*, 4. pac, sygn. I.322.51, teczka 8, nlb; W. J a r n o, *Okręg Korpusu...*, s. 152–155.

dernizacji armii – władze wojskowe zdecydowały wybudować dla owego dywizjonu nowe koszary. Miały one w pełni odpowiadać stawianym tego rodzaju broni wymaganiom, zwłaszcza w zakresie działowni, stajni, składów amunicyjnych i magazynów oraz wyposażenia koszar, dostosowanych do wymogów obrony przeciwlotniczej. Koszary te wybudowano – kosztem 1,7 mln złotych – w zachodniej części miasta w latach 1934–1935. Z uwagi na wybuch II wojny nie zdążono ich rozbudować, toteż dowództwo 4. pac z I i III dywizjonem do mobilizacji stacjonowały w Łodzi. Po ukończeniu budowy koszar dla II dywizjonu Departament Dowodzenia Ogólnego 18 września 1935 r. zdecydował o zmianie jego dyslokacji i przeniesieniu z Częstochowy do Tomaszowa Mazowieckiego, a 30 września zarządził niezwłoczne przeprowadzenie owej translokacji. Tego dnia dowództwo II dywizjonu wydało ostatni rozkaz w Częstochowie⁴⁴.

Władze lokalne były w oczywisty sposób zainteresowane stacjonowaniem na swoim terenie jednostki wojskowej, co znacząco wpływało na jego rozwój gospodarczy. Niezależnie od dostaw broni i amunicji armia stale potrzebowała wielu innych produktów, jak np. umundurowania i oporządzenia, żywności, koni i zwierząt pociągowych czy też materiałów budowlanych. Wszystkie te – zasygnalizowane w zarysie – potrzeby stwarzały handlowi, przemysłowi, rzemiosłu i rolnictwu ogromną szansę zbytu swoich produktów, a dzięki temu wpływały na zmniejszenie panującego bezrobocia. Dlatego też odtworzenie garnizonu w Tomaszowie Mazowieckim było dla władz miasta, jak i jego mieszkańców ważne nie tylko ze względów ekonomicznych, lecz także prestiżowych. Nic więc dziwnego, że II dywizjon 4. pac postanowiono uroczyście powitać, nadając dużą rangę temu wydarzeniu. Już w połowie października 1935 r. – pod przewodnictwem prezydenta miasta Antoniego Rączaszka – powołano Obywatelski Komitet Przyjęcia Dywizjonu 4. pac, który zaplanował oficjalną uroczystość powitania dywizjonu na 10 listopada. W jej przededniu komitet wystosował do tomaszowian specjalną odezwę: „W niedzielę dnia 10 listopada b.r. odbędzie się w naszym mieście uroczyste powitanie II Dywizjonu 4 Pułku Artylerii Ciężkiej przybywającego do Tomaszowa na stałą

⁴⁴ Rozkazy o translokacji wojsk na obszarze OK IV z 18 i 30 IX 1935 r., CAW, Departament Artylerii, sygn. I.300.34,teczka 14, nlb; Rozkaz dowództwa II dywizjonu 4. pac nr 215 z 30 IX 1935 r., *ibidem*, 4. pac, sygn. I.322.51,teczka 39, nlb; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 146; P. Zarzycki, *op. cit.*, s. 11.

pobyt. Całe społeczeństwo naszego miasta z najgorętszą radością wita Dywizjon, jako przedstawiciela naszej zwycięskiej Armii, która pod wodzą Wielkiego Marszałka wyrąbała Polsce granice, a dziś stoi niestrudzenie na straży naszej niepodległości. Aby dać wyraz uczuciom przywiązania, podziwu i wdzięczności dla naszej Armii, Komitet wzywa Organizacje b. wojskowych, Cechy, wszelkie Stowarzyszenia, Związki i Instytucje do wzięcia udziału z pocztami sztandarowymi w powitaniu przybywającego wojska. Komitet wzywa też wszystkich mieszkańców miasta, aby stawili się tłumnie w dniu 10 listopada na Rynku Kościuszki i trasie przemarszu wojska, aby udekorowali domy i sklepy barwami narodowymi i barwami pułku, zaś całą postawą zamanifestowali, iż dzień powitania wojska jest dla miasta naszego prawdziwym świętem⁴⁵.

W celu podkreślenia wagi tej uroczystości zaproszono na nią kilkudziesięciu gości, w tym m.in. spośród przedstawicieli władz cywilnych: Aleksandra Hauke-Nowaka (wojewodę łódzkiego), Antoniego Potockiego (wicewojewodę), Tadeusza Reinda (starostę brzezińskiego), Józefa Torwińskiego (komendanta wojewódzkiego Policji Państwowej z Łodzi) oraz posłów na Sejm – Stanisława Pomianowskiego i Jana Drozda-Gierymskiego. Nie mniej godnie wyglądało grono zaproszonych wojskowych, wśród których znaleźli się m.in. gen. bryg. Władysław Langner (dowódca OK IV), płk Leonard Lubański (dowódca 4. Grupy Artylerii), płk dypl. Tadeusz Alf-Tarczyński (szef sztabu dowództwa OK IV), płk Leon Bogusławski (dowódca 4. pac), płk Leopold Toruń (szef Departamentu Budownictwa), ppłk Stanisław Burnagel (szef Intendentury OK IV) i mjr Stanisław Więckowski (szef Budownictwa OK IV). Oczywiście najważniejsi byli żołnierze II dywizjonu 4. pac, a wśród nich m.in. mjr Rudolf Ostrihansky (dowódca dywizjonu), kpt. Hipolit Burchard (kwatermistrz dywizjonu), kpt. Józef Kopacz (dowódca 4. baterii) i kpt. Władysław Car (dowódca 5. baterii)⁴⁶.

Uroczystość odbyła się – tak jak zaplanowano – 10 listopada 1935 r. W południe na placu Tadeusza Kościuszki zgromadziły się

⁴⁵ Odezwa Antoniego Rączaszka przewodniczącego Obywatelski Komitet Przyjęcia Dywizjonu 4. pac z początku listopada 1935 r., APT, Zbiór akt różnych, sygn. 277, teczka 10, nlb.

⁴⁶ Lista zaproszonych gości na uroczystość powitania II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Maz. w dniu 10 XI 1935 r., APT, Zbiór akt różnych, sygn. 277, teczka 10, nlb; Rozkazy dowództwa 4. pac z 1935 r., CAW, 4. pac, sygn. I.322.51, teczka 24.

władze miasta, zaproszeni goście oraz delegacje lokalnych organizacji, stowarzyszeń, cechów i szkół. Około 12.45 odbyła się właściwa ceremonia powitania dywizjonu, zakończona defiladą, po której ks. dz. Kazimierz Suchcicki (szef Duszpasterstwa Katolickiego OK IV) poświęcił nowe koszary. Następnie w sali Straży Ogniowej przy ul. Pałacowej 5 (obecnie ul. POW) odbył się obiad żołnierski, po którym zaproszeni goście udali się na dalszą część uroczystości do Ratusza. Od czasu przybycia II dywizjonu 4. pac do Tomaszowa Mazowieckiego żołnierz polski stał się ponownie stałym elementem życia społeczności tomaszowskiej⁴⁷.

Nowe koszary, zbudowane w lesie na północ od drogi wylotowej w kierunku Piotrkowa Trybunalskiego, były nie tylko nowoczesne, ale – jak to określił Piotr Zarzycki – „niemal luksusowe: parkiety w budynkach mieszkalnych – co zdecydowało o wprowadzeniu kapci dla szeregowych, elegancko umeblowane i udekorowane obrazami świetlice, obszerne umywalnie z natryskami. Wybudowano nowoczesny warsztat rusznikarsko-puszkarski, w którym był sprzęt umożliwiający nawet naprawę haubic 155 mm. Obszerny plac ćwiczeń i nowoczesna strzelnica dopełniały obrazu tego kompleksu”⁴⁸. Był on – jak wcześniej podano – dostosowany do wymogów obrony przeciwlotniczej, a działownie miały konstrukcję ogniotrwałą. Nic więc dziwnego, że w 1938 r. Departament Artylerii zalecił jednostkom artylerii, by podczas budowy nowych lub przebudowy starych działowni wzorowano się na obiektach wzniesionych w Tomaszowie Mazowieckim⁴⁹.

Od czasu zakwaterowania II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie każdorazowy jego dowódca sprawował także funkcję komendanta tutejszego garnizonu. Początkowo był nim mjr R. Ostrihansky – dowodzący dywizjonem od 12 lutego 1932 r. W połowie 1937 r. został zastępcą dowódcy 4. pac, a stanowisko dowódcy II dywizjonu i komendanta garnizonu objął w sierpniu mjr Jan Szuster (awansowany 19 marca 1939 r. do stopnia podpułkownika) – oba stanowiska zajmował do czasu mobilizacji dywizjonu. W latach 1935–1939 zmiany objęły także dowódców obu baterii, gdyż kpt. J. Kopacza na stanowisku dowódcy 4. baterii zastąpił w 1936 r.

⁴⁷ Odezwa Antoniego Rączaszka przewodniczącego Obywatelski Komitet Przyjęcia Dywizjonu 4. pac z początku listopada 1935 r. i Pismo dowódcy II dywizjonu 4. pac do Rady Miejskiej w Tomaszowie Maz. z 8 XI 1935 r., APT, Zbiór akt różnych, sygn. 277, teczka 10, nlb.

⁴⁸ P. Zarzycki, *op. cit.*, s. 13.

⁴⁹ R. Łoś, *op. cit.*, s. 264.

por. Juliusz Zapała (awansowany 19 marca 1939 r. do stopnia kapitana), a kpt. W. Cara na stanowisku dowódcy 5. baterii pod koniec 1935 r. zastąpił kpt. Aleksander Poźniak, a następnie w 1937 r. kpt. Stanisław Leszczyński, dowodzący nią przez kolejne dwa lata.

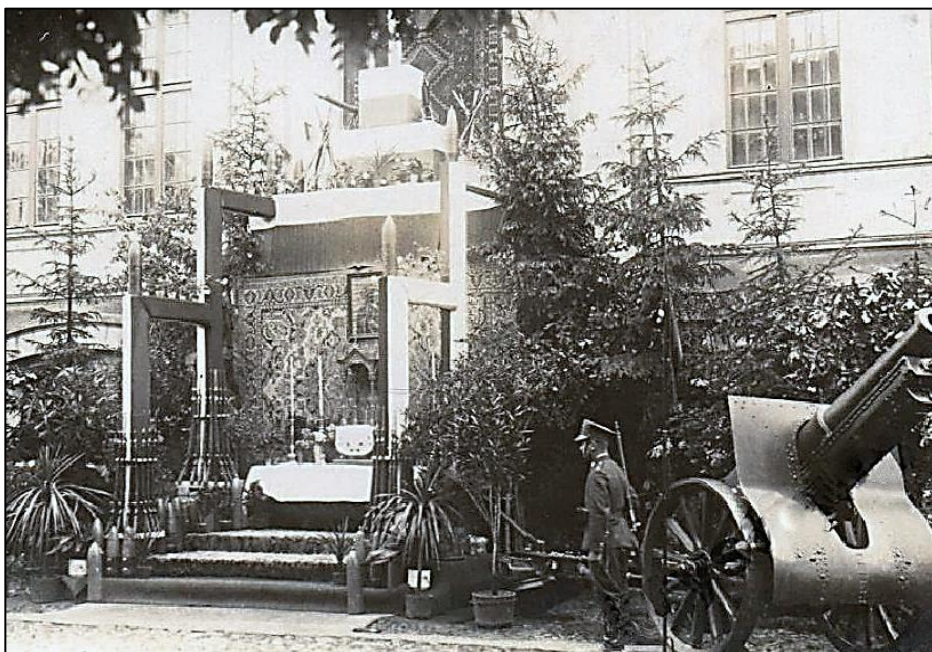
5. Płk Rudolf Ostrihansky, dowódca II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Mazowieckim, zdjęcie późniejsze
Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe.

6. Płk Jan Szuster, dowódca II dywizjonu 4. pac w Tomaszowie Mazowieckim, zdjęcie wcześniejsze
Źródło: P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 24.

Służba w artylerii trwała 18 miesięcy i była podzielona na trzy sześciomiesięczne okresy. W pierwszym, tzw. okresie rekruckim, żołnierze byli szkoleni w musztrze, jeździe konnej i obsłudze dział oraz dzieleni na specjalności. Następnie doskonalili swe umiejętności przez pięć kolejnych miesięcy – wspólnie ze starszym rocznikiem – według określonych specjalności oraz ćwiczyli zgranie baterii i dywizjonu w jedną całość. W owym czasie odbywały się ćwiczenia w terenie, połączone ze szkołą ognia, która była sprawdzianem wyszkolenia danej jednostki artylerii. Dwunasty miesiąc służby szeregowych służył do organizowania kursów instruktorów, którzy mieli szkolić nowy rocznik. Ostatnie sześć miesięcy polegało, podobnie jak w piechocie, na doskonaleniu zdobytych umiejętności oraz pełnieniu służby wartowniczej i administracyjno-gospodarczej.

Praktycznym sprawdzianem opanowania umiejętności przez żołnierzy-artyleryzystów były tzw. szkoły ognia oraz zawody międzybateryjne. Dla przykładu: w zawodach takich rozegranych w 1937 r. w Łodzi – na sześć baterii 4. pac – 4. bateria zajęła II miejsce, a 5. bateria – V miejsce⁵⁰.

7. Ołtarz zbudowany przez żołnierzy II dywizjonu 4. pac przy budynku Straży Ogniowej na ul. POW w Tomaszowie Mazowieckim z okazji Bożego Ciała, 11 czerwca 1936 r. (ze zbiorów Wiesława Strzeleckiego)

Oprócz szkolenia żołnierze uczestniczyli również w licznych uroczystościach z okazji świąt wojskowych, państwowych i religijnych. Szczególny charakter miały święta 3 maja i 11 listopada, w których żołnierze II dywizjonu uczestniczyli w odświętnym umundurowaniu. Udział wojska w tych uroczystościach był dość podobny, toteż można go przedstawić na przykładzie obchodów 3 maja w 1938 r. Zaczęły się tradycyjnie capstrzykiem w postaci wieczornego przemarszu wojska głównymi ulicami miasta w przeddzień święta. Zbiórka odbyła się o godzinie 19.00 przy zbiegu ulic Wojciechowskiego i Pierackiego (obecnie skrzyżowanie ul. Warszaw-

⁵⁰ Rozkaz dowództwa 4 pac nr 29 z 7 II 1938 r., CAW, 4 pac, sygn. I.322.51, teczka 32, nlb.

skiej z ul. Grota-Roweckiego). Stąd przy akompaniamencie orkiestry tomaszowskiej Straży Ogniowej żołnierze przemaszzerowali – przez Rynek Kościuszki – pod pomnik legionistów przy zbiegu dzisiejszych ulic Piłsudskiego i Legionów. Tu odczytany został uroczysty rozkaz dowódcy dywizjonu ppłk. J. Szustera, po czym kolumna żołnierska powróciła do pobliskich koszar. Następnego dnia o godzinie 9.30 odbyła się zbiórka żołnierzy obu baterii przy kościele pw. Najświętszego Serca Jezusowego, po czym – po raporcie – wzięli oni udział w mszy świętej. Następnie przemaszzerowali głównymi ulicami miasta, docierając do placu T. Kościuszki, skąd powrócili ul. Piłsudskiego do koszar. Tam po uroczystym obiedzie brali udział w zawodach sportowych oraz wieczornej zabawie⁵¹.

W sferze świąt wojskowych dla żołnierzy II dywizjonu 4. pac najważniejsze było święto pułkowe obchodzone początkowo 15 maja, a od 1938 r. – 15 czerwca. Miało ono swój specjalny program i szczególną oprawę, a przygotowania do niego trwały zazwyczaj kilka tygodni i były połączone z cyklem pogadarek o tradycjach bojowych jednostki. Rokrocznie schemat święta pułkowego powiełał się: poranna msza, uroczysta defilada, a następnie wspólne zabawy i zawody, ze współudziałem miejscowej społeczności oraz przedstawicieli władz lokalnych. Nie mniej uroczysto obchodzono złożenie przysięgi, którą składali rekruci wcieleni do dywizjonu. Do maja 1938 r. składano ją „na działo”, a dopiero od tego czasu na sztandar, który 4. pac otrzymał 26 maja tego roku w Warszawie. Sztandar pułku został ufundowany przez ludność powiatu brzezińskiego i mieszkańców Tomaszowa Mazowieckiego, a na stałe był przechowywany w Łodzi w dowództwie 4. pac przy ul. 6 Sierpnia 84/86. Po przywiezieniu sztandaru do Łodzi odbyła się – prawdopodobnie w czerwcu – dodatkowa uroczystość w Tomaszowie Mazowieckim, na której dokonano jego wręczenia żołnierzom II dywizjonu, po której sztandar powrócił do Łodzi. Warto dodać, że przetrwał on wojnę i znajduje się dzisiaj w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie⁵².

Ważną rolę z życia dywizjonu odgrywały także sport oraz działalność kulturalno-oświatowa. Dowództwo dywizjonu podjęło w tym zakresie współpracę w miejscowymi władzami i lokalnymi organi-

⁵¹ Rozkaz dowództwa II dywizjonu nr 91 z 29 IV 1938 r., CAW, 4 pac, sygn. I.322.51, teczka 42, nlb.

⁵² K. Sator, *Opowieści wrześnieowych sztandarów*, Warszawa 1990, s. 328–329.

zaczajami, organizując dla żołnierzy wyjścia do kina czy na imprezy masowe o charakterze kulturalnym. Istotną rolę odgrywały także świetlice (istniały przy każdej baterii), gdzie żołnierze mogli spędzić wolny czas, czytając książki, prasę bieżącą i fachową (np. „Przegląd Artyleryjski”), grając w np. karty, szachy, warcaby itp. czy słuchając audycji radiowych. Prowadzono w nich także zajęcia z przymusowego nauczania dla żołnierzy-analfabetów obejmujące program szkoły powszechnej. Wiele wysiłku wkładano również w rozwój wiedzy o spółdzielczości wśród żołnierzy. Oto, co na ten temat napisał P. Zarzycki: „Podobnie w II dywizjonie w Tomaszowie Mazowieckim z inicjatywy mjr. Szustera prowadzono stałe kursy z zakresu spółdzielczości wiejskiej, a wykładowcami byli nauczyciele tomaszowskiej szkoły handlowej. Uczono zasad handlu, księgowości, prawa handlowego, gospodarki magazynowej itp. Praktykę szeregowcy odbywali w sklepie spółdzielczym, którego obsługa i zarząd zmieniały się często, aby jak największa liczba chętnych nabrała doświadczenia”⁵³. W celu pozyskania środków finansowych na potrzeby działalności oświatowo-kulturalnej dywizjon prowadził drobną działalność gospodarczą w postaci przyjmowania przez warsztaty i kuźnie w wolnych chwilach zleceń od cywilnej ludności, wypożyczania wozów taborowych i bryczek oraz sprzedawania końskiego nawozu.

Warto jeszcze wspomnieć o zamiśle zmotoryzowania 4. pac i utworzenia doświadczalnego dywizjonu zmotoryzowanego w Tomaszowie Mazowieckim. Pułk miałby się składać jedynie z dwóch dwubateryjnych dywizjonów, a nadwyżki w postaci II dywizjonu 4. pac planowano zmotoryzować z wykorzystaniem ciągników rolniczych i usamodzielnąć, a następnie przeformować na 7. Dywizjon Artylerii Ciężkiej dla 7. Dywizji Piechoty. Jednak referat w tej sprawie opracowany przez ppłk. dypl. Zdzisława Grzymirskiego z Departamentu Artylerii nie został zaakceptowany⁵⁴.

Wzrost napięcia w Europie na początku 1939 r. doprowadził 23 marca do podjęcia przez polskie władze decyzji o przeprowadzeniu częściowej mobilizacji wojska i powołaniu dowództw przyszłych związków operacyjnych I rzutu (jednym z nich była Armia „Łódź” dowodzona przez gen. dyw. Juliusza Rómmla). Mobilizacja marco-

⁵³ P. Zarzycki, *op. cit.*, s. 16.

⁵⁴ Referat ppłk. dypl. Zdzisława Grzymirskiego dotyczący reorganizacji artylerii ciężkiej w latach 1938–1940 z maja 1938 r., CAW, Departament Artylerii, sygn. I.300.34,teczka 63, nlb.

wa objęła w OK IV skierniewicką 26. Dywizję Piechoty i stacjonującą w Tomaszowie Mazowieckim II dywizjon 4. pac (dywizjon był zaliczony do tzw. jednostek czarnych, co oznaczało, że w czasie pokoju był przewidywany do zadań o charakterze interwencji specjalnej lub – jak to było w tym przypadku – do osłony zagrożonej granicy państwowej)⁵⁵. Istniejący w czasie pokoju 4. pac miał w trakcie mobilizacji – podobnie jak pozostałe pułki artylerii ciężkiej – ulec likwidacji, a na jego bazie planowano sformować kilka nowych jednostek. Jedynie II dywizjon nie został przeformowany, lecz rozbudowany do etatu wojennego przewidującego trzy baterie. Dywizjon miał osiągnąć gotowość marszową w ciągu 60 godzin od rozpoczęcia mobilizacji, czas ten dla 4. baterii określono na 32 godziny, dla 5. baterii – na 40 godzin, dla dowództwa dywizjonu – na 48 godzin, a dla nowo sformowanej 6. baterii i kolumny amunicyjnej dywizjonu – na 60 godzin⁵⁶.

8. Podpułkownik Jan Szuster na trybunie honorowej na placu Tadeusza Kościuszki w Tomaszowie Mazowieckim, około 1938/1939 r. (ze zbiorów Krzysztofa Zakrzewskiego)

⁵⁵ O przygotowaniach obronnych i pracach mobilizacyjnych w OK IV w 1939 r. Szerzej: W. J a r n o, *Okręg Korpusu...*, s. 303–358.

⁵⁶ R. R y b k a, K. S t e p a n, *Najlepsza broń. Plan mobilizacyjny „W” i jego ewolucja*, Warszawa 2010, s. 327.

Obsada II dywizjonu 4. pac z 1 września 1939 r.

Stanowisko	Obsada personalna
- dowódca dywizjonu	ppłk Jan Szuster
- adiutant dowódcy dywizjonu	por. rez. Stefan Dembiński
- oficer zwiadowczy	por. rez. Jerzy Mirowski
- oficer obserwacyjny	por. Zygmunt Jeger
- oficer łączności	ppor. rez. Zenon Marliński
- oficer płatnik	ppor. rez. Stanisław Pawelczak
- oficer żywnościowy	ppor. rez. Henryk Rożniecki
- lekarz dywizjonu	ppor. rez. lek. Gabriel Hertz
- lekarz weterynarii	ppor. rez. lek. wet. Edward Folta
- dowódca kolumny amunicyjnej	por. rez. Witold Piwowarczyk
- dowódca 4. baterii	kpt. Julian Zapała
- oficer zwiadowczy baterii	ppor. rez. Marian Reichundel
- oficer ogniowy baterii	ppor. Kazimierz Rudnicki
- dowódca I plutonu	ppor. Jan Bolechowski
- dowódca 5. baterii	kpt. Stanisław Leszczyński
- oficer zwiadowczy baterii	pchor. Przeździecki (imię nieznane)
- oficer ogniowy baterii	ppor. rez. Kazimierz Myczka
- dowódca I plutonu	pchor. Wiśniewski (imię nieznane)
- dowódca 6. baterii	por. Edward Pawlikowski
- oficer zwiadowczy baterii	ppor. rez. Franciszek Komorowski
- oficer ogniowy baterii	ppor. Stefan Janczyk
- dowódca I plutonu	ppor. Jan Wilczek

Źródło: P. Zarzycki, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 22–23; M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991, s. 366–367.

Dzięki wysiłkom kadry oficerskiej dywizjonu w ciągu kilku dni udało się rozwiązać większość trudności, co pozwoliło zakończyć mobilizację w przewidzianym terminie. Już 26 marca istniejące w czasie pokoju dwie baterie (4. – dowodzona przez por. J. Zapałę – i 5. – dowodzona przez kpt. S. Leszczyńskiego) osiągnęły gotowość bojową i zostały przeniesione do wsi Zawada pod Tomaszowem Mazowieckim (obecnie dzielnica miasta). W ciągu trzech dni sformowano także nową 6. baterię, której dowództwo objął por. E. Pawlikowski (wcześniej dowódca plutonu w szkole podoficerskiej 4. pac). W przewidzianym terminie zmobilizowano również kolumnę amunicyjną dowodzoną przez por. rez. Józefa Piwowarczyka i dowództwo dywizjonu. Po zakończeniu mobilizacji II dywizjon 4. pac – mający teraz trzy czterodziałowe baterie uzbrojone w 12 haubic 155 mm wz. 17 – został podporządkowany dowódcy

30. Dywizji Piechoty gen. bryg. Leopoldowi Cehakowi i w połowie maja przegrupowany w rejon Bełchatów–Działoszyn–Szczerców. W czerwcu dywizjon skierowano do prac fortyfikacyjnych na odcinku Armii „Łódź”, a po wybuchu wojny wspierał ogniem wspomnianą dywizję⁵⁷.

W opuszczonych przez II dywizjon koszarach 26 marca 1939 r. utworzono Ośrodek Zbierania Nadwyżek II dywizjonu 4. pac pod dowództwem kpt. Hipolita Burcharda, który objął zarazem stanowisko komendanta garnizonu. Jego zastępcą został por. rez. Stefan Terlecki. Przez kilka kolejnych miesięcy życie w koszarach – podobnie jak w mieście – toczyło się normalnym trybem, choć w końcu sierpnia dawało się odczuć atmosferę niepokoju i narastającej groźby wybuchu wojny. Około 27 sierpnia z rozkazu kpt. H. Burcharda z uczniów szkół średnich mających przeszkolenie wojskowe sformowano kompanię Obrony Narodowej, która pomagała w pełnieniu służby wartowniczej i patrolowej na terenie Tomaszowa Mazowieckiego. Po wybuchu wojny do koszar zaczęli się masowo zgłaszać rezerwiści, z których miano formować uzupełnienia dla własnego pułku. Prace te prowadzono do wieczora 5 września, gdy kpt. H. Burchard otrzymał rozkaz natychmiastowego wymarszu całego Ośrodka Zbierania Nadwyżek II dywizjonu 4. pac do Warszawy. W tamtym też kierunku udała się kompania Obrony Narodowej dowodzona przez por. rez. S. Terleckiego. W rejonie Rawy Mazowieckiej oba te oddziały zostały zbombardowane przez niemieckie samoloty, lecz nie przeszkodziło to im w dotarciu do stolicy. Tu kpt. H. Burchard otrzymał rozkaz dalszego marszu w kierunku Kowla, gdzie po agresji sowieckiej oddział został rozwiązany⁵⁸.

Na zakończenie trzeba dodać, że 6 września Tomaszowa Mazowieckiego bohatersko bronił 45. Pułk Strzelców Kresowych z 13. Dywizji Piechoty, który w trakcie nocnego odwrotu w kierunku Lubochni uległ rozproszeniu w wyniku nocnej dywersji niemieckiej V kolumny w rejonie ul. Warszawskiej. Następnego dnia rano do miasta wkroczyły oddziały niemieckiej 1. Dywizji Pancerniej, co zapoczątkowało ponad pięcioletni okres okupacji niemieckiej. Garni-

⁵⁷ Rozkazy II dywizjonu z 1939 r., CAW, 4 pac, sygn. I.322.51, teczka 43; Relacja ppłk. dypl. Jana Szewczyka, *ibidem*, Kampania wrześniowa, sygn. II.3.13., k. 198–200; P. Zarzycki, *op. cit.*, s. 22–23; W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 312–313.

⁵⁸ P. Zarzycki, *op. cit.*, s. 49–51.

zon tomaszowski odrodził się w 1945 r. i do dziś stanowi istotny element w życiu miasta, a stacjonująca w nim obecnie 25. Brygada Kawalerii Powietrznej do dziś wykorzystuje dawne – choć oczywiście rozbudowane i zmodernizowane – koszary przedwojennego II dywizjonu 4. pac.

WITOLD JARNO

A contribution to the history of Tomaszów Mazowiecki during the period of the II Polish Republic

The article describes the history of the Polish Army garrison in Tomaszów Mazowiecki in years 1918–1939. In November 1918, the German infantry company was disarmed, what started the history of Polish garrison in this city. Quickly was formed a troop, which in January 1919 were incorporated into formed in Lodz the first Battalion of the 28th Infantry Regiment. In the summer of 1919 were moved from Brzeziny to Tomaszów: Military Replenishment Command and Field Replacement Battalion of the 30th Infantry Regiment. Year later arrived in the Tomaszów the second battalion of this regiment, which in 1924 was moved to Warsaw. In the same year arrived to Tomaszów the second Battalion of the 25th Infantry Regiment, which three years later was reorganized at the Reserve Officers Training Centre No. 4. This school existed until 1929. Then, for the next six years at Tomaszów didn't stationed military units. Garrison was re-created in the autumn 1935. At the time, arrived in the city the second battalion of the 4th Heavy Artillery Regiment, which there stationed until the outbreak of war. This military unit was quartered in modern barracks built in the mid-thirties. In March 1939 the second battalion of the 4th Heavy Artillery Regiment was mobilized and directed to the Army „Lodz”. In the abandoned barracks was created reserve center, which existed until 5th September. Two days later Tomaszów Mazowiecki was occupied by the German army, what ended the history of Polish garrison in the interwar period.